конкретным выражением интеграционных процессов, происходящих сегодня в науке и в жизни общества. Эти связи играют важную роль в повышении уровня практической и научно-теоретической подготовки учащихся, существенной особенностью которой является овладение школьниками обобщенным характером познавательной деятельности. Книги для детей Касима Биккулова написаны, как раз в этом направлении.

Татарский просветитель, поэт, писатель, публицист К. Биккулов создал определенный вклад в развитии татарской детской литературе. Изучив учебники К. Биккулова, можно сказать, что он не только автор детских книг, но и восхитительный педагог по призванию.

Литература

1. Абдулхакова, А.Р. Татарская детская книга XX века как культурно-педагогическая система / А.Р. Абдулхакова // Педагогическое образование в национальной школе. – С. 64–66.

2. Бертуган Бикколовлар / төз.-авторлар Ф.С. Сәйфулина, И.Г. Гомәров. – Казан: Җыен, 2016. – 448 б. (примеры из этой книги)

3. Шамсутдинова, Д. В. Интеграционные и самореализационные ресурсы культуры / Научно-методологические основы модернизации содержания социокультурного образования: в 2 кн. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. – С. 113–123

Нуриева Фәнуза Шакуровна

Кадирова Энҗе Хәнәфиевна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ОЛУГ ОСТАЗЫБЫЗ ХӨРМӘТЕНӘ

В статье приводятся биографические данные, а также освещаются ключевые моменты творческой жизни академика Э.Р. Тенишева, рассматриваются основные положения его научного наследия, вклад ученого в теорию изучения татарского литературного языка. Данная статья – дань памяти Учителю Эдгаму Рахимовичу Тенишеву.

Ключевые слова: *тюркология, татарский язык, Э.Р. Тенишев, Великий ученый.*

The article contains biographical information, deals with the key points of the creative life of the academician E.R. Tenishev, the basic provisions of its scientific heritage, contribution to the theory of scientific study of the Tatar language. This article is a tribute to the teacher Edgam Rakhimovich Tenishev.

Key words: *Turkology, tatar language, E.R. Tenishev, great scientist.*

Әдһәм Рәхим улы гаҗәеп затлы шәхес иде. Русия Табигать фәннәре академиясе академигы, Русия Фәннәр академиясенең Тел белеме

институтында Урал-Алтай телләре бүлеге мөдире, меңнәрчә тюрколог галимнәрнең эшчәнлегенә юнәлеш бирүче Русия тюркологлар комитеты рәисе, Төркия Җөмһүриятенең «Төрек Дил Курумы» җәмгыятенең шәрәфле әгъзасы, Финляндиянең фин-угыр җәмгыятенең мөхбир-әгъзасы, «Ауразия атласы» редакциясе әгъзасы, «Ауразия халыклары эпосы» сериясенең баш мөхәррире һәм башка шундый олы дәрәҗәләргә ирешеп, кешелекле, ярдәмчел, кече күңелле булып кала алган, милләтебезнең горурлыгы, дөньякүләм танылган төрки телләр белгече иде Ә. Тенишев.

Галим чыгышы белән асыл нәселдән – морзалардан. Ул, Алтын Урда ханнарына барып тоташа торган нәсел тармагының 25 нче буыны булып, 1921 елның 24 апрелендә Пенза шәһәрендә дөньяга килә. Әтисе Рәхим Мөбин улы һәм әнисе Әминә Алим кызы татар мәдәниятен үстерүгә күп көч салган фидакарь затлар була. Казан реаль училищесында белем алган Рәхим абый кызыксынучанлыгы сәбәплеме, үткен акылы сәбәплеме, иң талантлы һәм милләтпәрвәр яшьләр даирәсендә үз кеше була: Г. Тукай белән таныш яшь егет Г. Камал, Ф. Әмирхан, Г. Колахмәтовлар белән татар спектакльләре уйнап йөри. Әбисе Хәбибҗамал абыстай да гаҗәеп зат булгандыр, юкса Ризаэтдин Фәхретдинов «Мәшһүр хатыннар» китабында аңа бер сәхифә багышламас иде. Бу нәсел татар дөньясына билгеле дин галиме Муса Бигиевне дә, татарның беренче революционеры, язучы Гафур Колахмәтовны бирүе белән дә билгеле.

1925 елларда Пензадагы үзешчән театр хәрәкәте галимнең әнисе һәм Әйшә апасы тырышлыгы белән барлыкка килә. Алар һәвәскәрләр көче белән күп кенә түләүле спектакль әзерләп, авылдан-авылга йөреп, җыелган акчаны Пенза шәһәрендә татар балалар бакчасы, татар мәктәбе һәм хәтта татар балалар приюты ачу өчен файдаланалар. Үз инициативалары белән татар телендә шәһәр китапханәсе ачып җибәрәләр.

Татар мәдәниятен үстерүгә үзләреннән зур өлеш керткән, белемне югары бәяләгән гаиләдә тәрбияләнә, шәхси китапханәләрендәге гарәп, фарсы, урыс китапларын, гарәп графикасы белән язылган борынгы кулъязмаларны укып- тыңлап үсә булачак галим. Морзалар нәселеннән чыккан, югары белем һәм тәрбия алган әти-әнисенең, якыннарының үз акыл-көчен халыкка хезмәт итүгә багышлаганын күреп, аңлап, тоеп үскән Әдһәм Рәхим улының күп сыйфатлары гаилә үрнәгеннән килә булыр.

Үз гомерен милләткә багышлау фикере кайчан борынлагандыр, монысы безгә билгесез, ләкин мәктәпне тәмамлап, техник юнәлеш сайлаган Әдһәм Рәхим улы, бераз урау юллар белән булса да, Ленинград университетының Шәрекъ телләре факультетына укырга керә. Аның укытучылары – дөньяга мәшһүр галимнәр Н. Дмитриев, А. Кононов, С. Малов, Е. Бертельс, И. Крачковский була. Әдһәм Рәхим улының фәнни эшчәнлегендә якташыбыз, танылган галим С. Маловның зур роль уйнаганын аерып әйтергә кирәк. Ә. Тенишев үзе дә дөньякүләм билгеле галим-тюрколог иде. Хезмәт юлын

Фәннәр академиясенең Тел белеме институтында гади хезмәткәр булып башлаган яшь белгеч 1964-2004 елларда, гомеренең соңгы көннәренә кадәр, институтның төрки һәм монгол телләре секторын (соңрак Алтай, монгол телләре бүлеге итеп үзгәртелде) җитәкләде.

Ә. Тенишев – 1984 елдан РФ Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы, 1987 елдан – Русия тюркологлар комитеты рәисе. Ул мондый зур исемнәр, «бөек дәрәҗәләргә эзләнүләре, фәнни хезмәтләре нәтиҗәсендә ирешсә, шәхси сыйфатлары – эш сөючәнлеге, тыйнаклыгы, киң күңеллелеге, гадилеге, һичшиксез, аңа ярдәм иткәндер.

Галим, беренче нәүбәттә, үзенең хезмәтләре белән данлыклы. Әдһәм Рәхим улы Тенишев – киң эрудицияле, тюркология үсешенә зур өлеш керткән галим. Аның филология өлкәсендәге беренче хезмәте борынгы уйгыр ядкәре «Алтун ярук»ны тикшерүгә багышланган

Яшь белгеч СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтына эшкә билгеләнә. Бераздан (1956 ел) Кытай Фәннәр академиясе соравы буенча, хатыны Елена ханым белән төрки тел белгечләре әзерләү өчен, өч елга Кытайга җибәрелә. Бу чор эшчәнлеге бик интенсив, киң колачлы бара. Ул төрек теле укыта, төрки телләр белгечләре – аспирантлар әзерләүгә җитди игътибар бирә.

Читтә эшләгән вакытта ул Тибетнең төрки халыклар яшәгән өлкәләрендә җанлы сөйләмне өйрәнә һәм язмалар алып бара. Соңрак шушы еллар эшчәнлеге нәтиҗәсендә аның күпсанлы мәкаләләре, «Сарыг уйгыр теле», «Салар теле» дигән ике гаҗәеп китабы дөнья күрде. Салар төркиләре тарихын беренче өйрәнүче галим Ә. Тенишев була. Кырык елдан соң Кытайда эшләү дәверендә алып барган фактологик материалларга бай көндәлеге дә нәшер ителде («У тюркских народов Китая», 1995).

Аерым алганда, борынгы Орхон-Енисей, уйгыр язма истәлекләрен җентекле тикшереп, ул телнең шул чорда барлыкка килгән үзенчәлекле төренә – койнега игътибарын юнәлтә, ягъни сөйләшү теле төрки кабиләләрдә төрлечәрәк барса да, аларның язма әдәби формасы калыплашкан икәнен күрсәтә.

Ә. Тенишев җитәкчелегендә, катнашында һәм мөхәррирлегендә «Төрки телләрнең тарихи-чагыштырмалы грамматикасы»ның алты томы әзерләнә һәм бастырып чыгарыла. Әмма галим тарихи грамматиканың соңгы алтынчы «Тюркский язык как система. Картина мира протюрков по данным языка» дигән томы китап булып басылып чыга алуын күрә алмады. 2004 елның 11 нче июлендә бу дөньядан бакыйга күчте.

Татар теле аның өчен һәрчак изге тел булды. Галим үзенең хезмәтләрендә татар әдәби теле үсешен аеруча күз алдында тотты. Татар әдәби теле тарихын өйрәнгән хезмәтләрендә Идел буенда формалашкан әдәби телнең ерак гасырларга - борынгы төрки чорларга барып тоташуын, традицион-дәвамчан, эшкәртелгән, төрле яссылыктагы нормаларга ия булуын

билгеләп, аның региональ вариантларын аерып күрсәтте. Аларның һәркайсы билгеле бер әдәби юнәлеш белән бәйләнүен дәлилли галим. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә ике тел ташкынының – төрки-хәрәзм белән угыз телләренең үрелеп баруын күрергә мөмкин. Бу катнаш тел шактый вакыт дәвамында татар теле мохитында да яшәп килде, моны поэма телендә күзәтелгән татар үзенчәлекләре, аның таралыш географиясе, шагыйрьләрдә генә түгел, киң халык массаларында да зур популярлыгы ачык раслый. ‘Татар’ дигәч, мин Идел буе татарлары элементларын күбрәк алган (киңрәк алганда, кыпчак элементларын) күз алдында тотам, ди галим. Кол Галинең бу поэмасы бердәнбер әсәр булса, нindидер очраклык турында сүз йөртергә мөмкин булыр иде. Әмма бу алай түгел. Шундый угыз теле белән катнаш телдә XIII-XIV гасырларга караган башка әсәрләр, мәсәлән, «Кисекбаш», «Бәдәвам», «Кыйссаи аук» һәм башкалар язылган. Чәләбинең угыз поэтик теле белән иҗат ителгән «Мөхәммәдия» әсәренең биредә популяр булуы да моны раслый [Тенишев, 1987: 133-138; 2000: 27-31; 2004: 21-28]. Угызлашкан әдәби тел вариантының Идел буенда бердәнбер булмавын, икенчерәк төре Рабгузыйның «Кыйсасел-Әнбия»сендә чагылыш табуын билгели. Биредә инде төрки-хәрәзм нигезе күбрәк сакланып, караханлы-уйгыр әдәби тел белән чиктәш булуын күрсәтә. Идел буе кыпчак әдәби тел традицияләрен дәвам иткән әсәрләргә Котбның «Хөсрәү вә Ширин» поэмасының телен кертә. Әлеге әдәби тел вариантларының XX гасыр башына кадәр, халык телен чагылдырган әдәби тел формалашканчыга тикле дәвам итүен, төрле әдипләрнең үзләренә охшаган вариантта иҗат итүен билгели. Борынгы язма традицияләргә ия булган татар әдәби теленең катлаулы озын тарихын өйрәнү өчен галимнең хезмәтләре фәнни-методик нигез булып тора.

Әдһәм Рәхим улы туган милләте – татар халкын яратып, татар галимнәренә һәрчак хәерхаһлы булып яшәде. Ә. Тенишевның мәктәбен үткән, мәрхәмәтле ярдәмен күргән, озак еллар эшлекле элемтәдә торган күпсанлы галимнәрнең күңелендә Остазларына карата чиксез хөрмәт, олылау, югалту сагышы, юксыну хисләре яши.

Әдәбият

Тенишев, Э.Р. О языке поэмы «Кысса-и Йусуф»Кул Гали / Э.Р. Тенишев // Поэт-гуманист Кул Гали. Сб.статей. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1987. – С.133-137.

Тенишев, Э.Р. К истории литературного языка и культуры татарского народа / Э.Р. Тенишев // Вестник АН РБ . – Т.5, – №1. – С. 27-31.

Тенишев, Э.Р. Некоторые социолингвистические проблемы в тюркском мире / Э.Р. Тенишев // Татарский мир. – 2004. – С.21-28.